

PODZIAŁ KATEGORII "SIŁA WYŻSZA" I "NIEZALEŻNA SIŁA" W APARACIE KONCEPCYJNYM CYWILNEGO USTAWODAWSTWA UKRAINY

Olga Melnyk

doktor nauk prawnych,

Wykładowca Katedry Własności Intelektualnej i Dyscyplin Cywilno-Prawnych

Kijowskiego Instytutu Własności Intelektualnej i Prawa

Uniwersytetu Narodowego "Odeska Akademia Prawna", (Kijów, Ukraina)

e-mail: olgamelnik_1987@ukr.net

ORCID ID: 0000-0002-0089-6535

Streszczenie. Metodologia niniejszego badania opiera się na wykorzystaniu zarówno ogólnych naukowych (dialektycznych, logicznych, systemowo-strukturalnych itp.), jak i specjalnych metod (historycznych, porównawczych itp.), które zostały użyte łącznie w celu ustalenia istoty i cech siły wyższej (niezależnej siły) zgodnie z prawem cywilnym Ukrainy. Celem tego artykułu jest kompleksowe przestudiowanie teoretycznych i praktycznych problemów cywilno-prawnych kategorii siły wyższej i niezależnej siły, a także sformułowanie propozycji ulepszenia prawa cywilnego Ukrainy w tej dziedzinie, określenie miejsca kategorii siły wyższej i niezależnej siły w aparacie koncepcyjnym prawa cywilnego i ustawodawstwa Ukrainy;

Niniejszy artykuł analizuje istniejące doktrynalne teorie siły wyższej i niezależnej siły, definiując cechy tych pojęć, wyznaczając ich relacje między sobą i proponując ich końcowe definicje. Autor rozróżnia siłę wyższą i niezależną siłę od powiązanych pojęć (niezdolność do wykonania, zastrzeżenia do niezmienności okoliczności umowy, przypadek). Przedmiotem artykułu naukowego są stosunki prawne powstające w dziedzinie siły wyższej (niezależnej siły). Przedmiotem artykułu naukowego jest badanie siły wyższej (siła wyższa) jako kategorii prawa cywilnego.

Słowa kluczowe. «Siła wyższa», «niezależna siła», « ostrzeżenie o działaniu siły wyższej».

THE DISTINCTION OF THE CATEGORIES 'THE FORCE MAJEURE' AND 'THE IRRESISTIBLE FORCE' IN THE CONCEPTUAL APPARATUS OF THE CIVIL LEGISLATION OF UKRAINE

Olga Melnyk

Candidate of Law Science,

lecturer of the Chair of Intellectual

Property and Civil Legal Subjects of Kyiv Institute of Intellectual Property and Law,

'Odessa Law Academy' National University, (Kyiv, Ukraine)

e-mail: olgamelnik_1987@ukr.net

ORCID ID: 0000-0002-0089-6535

Abstract. The methodology of research is based on the use as a general scientific (dialectical, logical, systemic-structural, etc.), and special methods (historical,

comparative, etc.), which in the complex were applied to clarify the nature and features of the force majeure (the irresistible force) by the civil legislation of Ukraine.

The purpose of this article is a complex research of theoretical and practical problems of the civil law categories of the force majeure and the irresistible force, as well as the forming of proposals regarding the improving the civil legislation of Ukraine in this area, the definition of the places of the categories of the force majeure and the irresistible force in the conceptual apparatus of the civil law and legislation of Ukraine.

To analyze the existing doctrinal theories of the force majeure and the irresistible force, defining the features of these concepts, to determine their ratios and offer their definitions. To make a distinction of the force majeure and the irresistible force with the related concepts (the impossibility of performance, the reservation on invariability of circumstances of the contract, the case).

The object of research is the legal relations that arise in the field of the application of the force majeure (the irresistible force). The subject of research is the force majeure (the irresistible force) as the civil legal category.

Key words. The civil legislation, 'the force majeure', 'the irresistible force', 'the force majeure caution'.

РОЗМЕЖУВАННЯ КАТЕГОРІЙ «ФОРС-МАЖОР» ТА «НЕПЕРЕБОРНА СИЛА» У ПОНЯТІЙНОМУ АПАРАТІ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Ольга Мельник

кандидат юридичних наук, викладач кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін

Київського інституту інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія» (Київ, Україна)

e-mail: olgamelnik_1987@ukr.net

ORCID ID: 0000-0002-0089-6535

Анотація. Методологія дослідження ґрунтується на використанні як загальнонаукових (діалектичний, логічний, системно - структурний та ін.), так і спеціальних методів (історичний, порівняльний та ін.), які в сукупності були застосовані для з'ясування сутності та особливостей форс-мажору (непереборної сили) за цивільним законодавством України.

Метою даної статті є комплексне дослідження теоретичних і практичних проблем цивільно-правових категорій форс-мажор та непереборна сила, а також формулювання пропозицій щодо удосконалення цивільного законодавства України у цій сфері, визначення місця категорій форс-мажор та непереборна сила у понятійному апараті цивільного права та законодавства України;

Про аналізувати наявні доктринальні теорії форс-мажору та непереборної сили, визначення ознак цих понять, визначити їх співвідношення та запропонувати їх визначення. Провести розмежування форс-мажору та непереборної сили із суміжними поняттями (неможливість виконання, застереження про незмінність обставин договору, випадок).

Об'єктом дослідження є правовідносини, що виникають у сфері застосування форс-мажору (непереборної сили). Предметом дослідження є форс-мажор (непереборна сила) як цивільно-правова категорія.

Ключові слова. «Форс – мажор», «непереборна сила», «форс-мажорне застереження».

Setting the problem in general and its connection with important scientific or practical tasks. In the civil legislation of Ukraine, the terms "force majeure" and "force majeure" are usually identified. In accordance with paragraph 1 of Part 1 of Art. 617 of the Civil Code of Ukraine (*Civil Code of Ukraine, 2003*) (hereinafter - the Civil Code of Ukraine), a person who violated the obligation is released from liability for breach of obligation if he proves that the violation occurred as a result of accident or force majeure. Force majeure is defined in paragraph 1 of Part 1 of Art. 263 of the Civil Code of Ukraine as an extraordinary or inevitable event under these conditions. Similarly, in Art. 218 of the Civil Code of Ukraine states that a participant in economic relations is responsible for non-performance or improper performance of economic obligations or violation of the rules of economic activity, unless he proves that he has taken all measures to prevent economic offenses. Thus, Article 218 of the Civil Code of Ukraine only repeats the definition of force majeure, and lists the circumstances that do not belong to force majeure, and which completely coincide with the circumstances listed in paragraph 1 of Part 1 of Article 617 of the Civil Code of Ukraine regarding the case. It should also be noted that the legislator's approach to determining the sole basis for releasing a participant in economic relations from liability for breach of obligation only if it is impossible to comply. However, in Art. 218 of the Civil Code of Ukraine does not specify whether the reason for the impossibility of execution is only the action of force majeure, or other reasons that depend on the will of the debtor. Therefore, I think, because of the legislative imperfection of Art. 218 of the Civil Code of Ukraine should apply to economic relations the general rule of paragraph 1 of Part 1 of Art. 617 of the Civil Code of Ukraine.

The concept of "force majeure" is also used in the Air Code of Ukraine (Part 3 of Article 105), the Customs Code of Ukraine (Part 1 of Article 460), the Criminal Procedure Code of Ukraine (paragraph 3 of Part 1 of Article 138), Code of Merchant Shipping (Article 176), the Water Code of Ukraine (Part 2 of Article 110), etc. However, in these codified acts there is a mixture of the concept of force majeure with such concepts as accident, hostilities, emergency. These terms can be attributed to the circumstances of force majeure, provided that they meet the characteristics that are legally established for force majeure. Therefore, it is proposed to consider the concept of force majeure (force majeure) as an intersectoral category, and the rules of civil law of Ukraine on force majeure (force majeure) to use as common to all other branches of law (economic, criminal, customs, land, maritime, etc.).

In Part 3 of Art. 14-1 of the Law of Ukraine "On Chambers of Commerce and Industry in Ukraine" (*Law of Ukraine "On Chambers of Commerce and Industry in Ukraine", 1998*) the concepts of "force majeure" and "force majeure" are identified as identical. In particular, according to Part 2 of this article, force majeure (force majeure) are extraordinary and unavoidable circumstances that objectively prevent the fulfillment of obligations under the terms of the contract (contract, agreement, etc.), obligations under the law and other regulations, namely: threat of war, armed conflict or serious threat of such conflict, including but not limited to hostile attacks, blockades, military embargoes, actions of a foreign enemy, general military mobilization, hostilities, declared and undeclared war, actions of the public enemy, riots, acts of terrorism, sabotage, piracy, riots, invasion,

blockade, revolution, revolt, uprising, mass riots, curfew, expropriation, forcible seizure, seizure of enterprises, requisition, public blockade, strike, accident, illegal actions of third parties, fire, explosion, long breaks in transport, regulated by the terms of relevant decisions and acts of public authorities, closure of sea channels, embargo, prohibition (exchange export / import, etc., as well as caused by exceptional weather conditions and natural disasters, namely: epidemic, severe storm, cyclone, hurricane, tornado, storm, flood, snow accumulation, ice, hail, frost, freezing sea, straits, ports, passes, earthquakes, lightning, fire, drought, subsidence and landslides, other natural disasters, etc.

It should be noted that in Part 3 of Art. 14-1 of the Law of Ukraine "On Chambers of Commerce and Industry in Ukraine" does not specify which illegal actions of third parties are recognized as force majeure. It seems that such actions should harm the property interests of the subjects of civil law. Therefore, it is proposed to recognize as grounds for release from liability illegal actions of third parties, which are aimed at damaging or destroying someone else's property.

In Art. 6 of the Law "On the procedure for settlements in foreign currency" (*Law of Ukraine "On the procedure for settlements in foreign currency", 1994*) does not define the circumstances of force majeure or an approximate list, but states that "confirmation of force majeure is a certificate of Commerce -Industrial Chamber of Ukraine on force majeure (force majeure circumstances) or other authorized organization (body) of the country of location of the party to the agreement (contract) or a third country in accordance with the terms of the agreement.

In Part 2 of Art. 40 of the Law "On Telecommunications" (*Law of Ukraine "On Telecommunications", 2004*) provides for the release of operators, telecommunications providers from liability to consumers of telecommunications services for non-performance or improper performance of obligations to provide telecommunications services due to force majeure (earthquake, flood, hurricane, etc.), theft or damage by intruders of line and station facilities used by the telecommunications operator, or through the fault of the consumer in cases before achenyh this Law.

Force majeure for the purposes of the Law of Ukraine "On Prevention of the Global Financial Crisis on the Development of the Construction Industry and Housing" (*Law of Ukraine "On Prevention of the Global Financial Crisis on the Development of the Construction Industry and Housing", 2009*) are unpredictable and insurmountable circumstances, occurring regardless of the will and desire of the parties, the occurrence of which cannot be foreseen at the conclusion of the contract and to counteract which the parties cannot take measures.

The letter of the Ministry of Justice dated 30.05.2014 № 6602-0-26-14 / 8.1 states that the parties have the right to settle in the contract, which is provided by acts of civil law, their relations, which are not regulated by these acts (Part 2 of Article 6 Central Committee of Ukraine). As a general rule, "force majeure" means the occurrence of extraordinary and unavoidable circumstances, including force majeure, which result in the non-fulfillment of obligations by one of the parties.

Clause 3.1.1 of the Regulations for Certification by the Chamber of Commerce and Industry of Ukraine and Regional Chambers of Commerce and Industry of Force Majeure (Force Majeure Circumstances) (hereinafter - the Regulations) defines force majeure (force majeure) unavoidable circumstances that objectively affect the fulfillment of obligations under the terms of the contract (agreement, contract, etc.), obligations under

legislative and other regulations, the effect of which could not be foreseen and the effect of which makes it impossible to fulfill them. for a certain period of time.

According to paragraph 3.2 of the Regulations, financial and economic crisis, default, growth of official and commercial exchange rates of the foreign currency to the national currency, non-compliance / breach of obligations by the debtor's counterparty, lack of market required for the debtor's counterparty are not considered force majeure circumstances (force majeure circumstances). fulfillment of obligations of goods, lack of the debtor's necessary funds, etc.

Mostly the legislation of foreign countries does not contain such a list. However, according to the case law on this issue, French, German and Anglo-American law never recognize such circumstances as non-issuance of export or import licenses, inflation and other devaluation of money, ie economic impossibility of execution.

I think that the Ukrainian legislator's efforts to establish at least an approximate list of life circumstances that can be recognized as force majeure and circumstances that are not recognized as such should be positively assessed.

Thus, in accordance with the provisions of current legislation of Ukraine, it is allowed to use the terms "force majeure" and "force majeure" as synonyms.

The need to study the categories of "force majeure" and "force majeure" at the level of dissertation research is due to the presence of methodologically incorrect approaches to the analysis of these concepts in the civil law of Ukraine. This is due primarily to the fact that force majeure is considered in civil law by analogy with other branches of law without taking into account the specifics of the method of private law regulation. For this reason, researchers of the category of force majeure come to conclusions that contradict the essence of civil law regulation. As an example of the above, we can consider the impact of force majeure on the composition of the offense. Most often in the literature it is noted that force majeure eliminates such an element of the offense as the guilt of the debtor (*Zvereva E., 1998, Lomidze O., Lomidze E., 2003, Ovsienko V.V., 1972*). According to IV Burlaki, force majeure belongs to the factors of the spectrum of "guilt / innocence" of the perpetrator, and therefore force majeure and guilt of the perpetrator are concepts that are mutually exclusive (*Burlaka I.V., 2015*).

S.O. Konovalov substantiates the position according to which the existence of such a civil law construction as force majeure confirms the status of the principle of guilt as the only principle of civil liability. The author concludes that the responsibility of business entities and persons whose activities are associated with increased risk, is based on the principle of guilt, not infliction, otherwise special, excluding guilt, the construction of force majeure loses its meaning, because otherwise in In these cases, the exception to the principle of infliction will be the principle of guilt.

Irresistible force as a limit of responsibility of business entities and persons whose activities are associated with increased danger, of course, is a sign of lack of guilt in the behavior of these entities in case of harm (*Konovalov S.A., 2006*).

Other authors bring the above opinion to a logical conclusion, noting that when influencing the process of fulfilling the obligation of force majeure there is no fault of the debtor (*Syroezhkina MS, 2010; Taktaev IA, 2001*); that when considering disputes related to force majeure, the court actually clarifies the issue of guilt of the debtor (*Ogneva K.O., 2012*).

However, another group of civil researchers believes that the legal concept of guilt "does not correspond to the subjective side of the offense, and the objective,

namely - legally significant inaction as a form of illegal behavior" (*Bogdanov D.V., 2012; Kuznetsova O.A., 2011*). Therefore, supporters of this position logically conclude that force majeure excludes the illegality of the act (*Bogdanov D.V., 2012; Golovin N.M., 2013*). As for the actual illegality as an element of a civil offense, it can be excluded not only due to the absence of violation of the law, the terms of the contract, as well as the presence of other legal facts. There are also "such specific conditions that exclude the assessment of behavior as illegal, despite the violation by the subject of the law, contract, customs, which led to non-performance or improper performance of obligations. These circumstances in themselves reflect the legitimacy of the behavior of a person who only outwardly constitutes an illegal act" (*Kuznetsova O.A., 2012*). In situations of this kind "the very violation of subjective civil rights ... is not illegal due to the impossibility of fulfilling the obligation, which arose under circumstances for which the debtor is not responsible" (*Braginsky M.I., Vitryansky V.V.*).

There is another point of view that force majeure entails the absence of a responsible person. Yes, according to V.A. Khokhlov's notion of "force majeure" does not oppose the notion of "guilt", as the purpose of the first is to prevent the application of measures of responsibility, and the second is to justify their use. The author believes that the concept of "force majeure" is correct to deduce from the capabilities and abilities of a particular person: the words of the legislator "under these conditions" obviously include the certainty of the subject. The presence of guilt does not preclude the existence of force majeure. However, one or the other must be used; we can talk about force majeure only if it is not necessary to establish guilt (*Khokhlov V.A., 1998*).

According to G.K. Matveev, the only characteristic of force majeure is a random connection between the event (force majeure) and the activities of the responsible person, in addition, it "lies in the plane of objectively random links between the sphere of activity of the perpetrator and the damage" (*Matveev G.K., 1970*). Thus, the damage is not caused by an individual or a legal entity, but why talk about release from liability if there is no offender? If we assume that this author was wrong about the accidental connection between the sphere of activity of the perpetrator and the damage, then to conclude that, since there is only an accidental connection between the force majeure and the activity of the responsible person, the court may neglect it and, therefore, impose responsibility on the person concerned. Outside the activities of people, so, of course, if the harmful effects were caused, for example, by natural disasters, the question of release from liability should not even arise, because no one is fired. Arguments of this type are completely untenable, and criticism of these theories should not be resorted to if they still did not meet with support among scientists (*Gadzhiev G.H. 2003*).

Without going into the discussion, it should be noted that force majeure excludes the guilt of the debtor due to the exceptional objectivity of the nature of force majeure as a circumstance that releases from liability due to the inability of the debtor to express his psychological attitude to the act. At the same time, it is impossible to talk about the exclusion of illegality, because formally a breach of obligation due to force majeure still occurs. Thus, the issue of proving the innocence of a person should not be reduced solely to the establishment of objective circumstances that prevent the fulfillment of the obligation (*Kartuzhansky L.I., 1950; Puginsky B.I., 1984*), without giving the debtor's guilt independent content.

In view of the above, when studying the issue of force majeure in civil law should not use only formal and dogmatic methods of studying legal phenomena, as force

majeure is an intersectoral legal category. In particular, this was noted by O.A. Krasavchikov, who believes that the concept of force majeure is a common law concept used in various branches of law to denote one of the grounds that makes liability impossible (*Krasavchikov O.A., 1966*). The category of "force majeure" refers to the most general legal issues, which are used not only by specialists in civil law, but also, in particular, in criminal law and others. areas of law. Thus, in criminal law, if due to force majeure a person has lost the ability to provide conscious and volitional control over their behavior, formally the person can not be considered insane, but in such cases it can be argued that there is no action in the criminal sense of the term (*Burdin V., 2010*). This conclusion is based on the fact that usually the influence of force majeure on the intellectual and volitional activity of a person is proposed to be taken into account when deciding on the existence of such a feature of the objective side of the crime as an act. Actions as a sign of the objective side of the crime are considered not only as an external expression of active or passive human behavior, but note the conscious-volitional nature of the act in the criminal law sense (*Kudryavtsev V.N., 1960; Criminal Law of Ukraine: General part: textbook 2002*). At the same time, there is another more substantiated scientific position on this issue, which is that the impossibility of prosecuting a person due to his inability to provide conscious and volitional control over his behavior should be associated not with defects, but with sub effective features of the crime. After all, an act as an objective expression of a person's behavior remains an act regardless of whether the will and consciousness of the person were involved (*Encyclopedia of Criminal Law, 2005*).

The lack of theoretical distinction between guilt and wrongdoing in the structure of the concept of "force majeure" in civil and criminal law causes contradictions in practice, leading to contradictions with cases of liability for lack of guilt, as well as recognition in one case of no guilt in terms of criminal law and its presence - under civil law.

Usually, the same offense (for example, infliction of injury or other damage to health) may contain both a criminal offense and a civil tort. Therefore, the damage caused as a result of such a crime is compensated in civil proceedings. Therefore, the understanding of guilt in establishing the existence of grounds for release from liability in civil and criminal law should be the same.

In civil law, as a general rule, guilt is only a condition, but not a measure of responsibility. However, the law and the contract may provide for the liability of the debtor who has breached the obligation, even in the absence of fault. On the other hand, by virtue of Part 3 of Art. 6 of the Civil Code of Ukraine, the parties may stipulate the release of the debtor from liability and in the presence of his fault. In particular, Part 4 of Art. 219 of the Civil Code of Ukraine gives the parties to the economic obligation the right to establish in the contract certain circumstances that are extraordinary and breach of obligation in connection with which the action is grounds for release from liability. It should be noted that here the law gives the parties the right to determine certain circumstances as exempt from liability, provided that they are of an extraordinary nature. But the presence of a sign of emergency is the basis for recognizing the existence of force majeure, which releases the debtor from liability by law (Article 617 of the Civil Code of Ukraine) (*Yarema A.G., Rotan V.G., 2005*). At the same time, there is no definition of "force majeure" in criminal law, although it is used in practice.

Under such conditions, the question of unification of the concept of force majeure as an intersectoral concept becomes urgent (*Kaplunova E.S., 2005*). However, it

is impossible to formulate a universal definition of force majeure for all branches of law, with uniform qualifying features, without an independent and detailed study of this institution within a separate branch of law.

Conclusion. It is worth summarizing, given the independent significance of the concept of force majeure (force majeure) for civil theory, civil law and law enforcement practice, it is necessary to conduct research specifically devoted to the consideration of such a category as force majeure (force majeure) for civil legislation of Ukraine.

Force majeure precludes the guilt of the debtor in view of the exceptional objectivity of the nature of force majeure as a circumstance that releases from liability due to the inability of the debtor to express his psychological attitude to the act. At the same time, it is impossible to talk about the exclusion of illegality, because formally a breach of obligation due to force majeure still occurs. Therefore, the issue of proving the innocence of a person should not be reduced solely to the establishment of objective circumstances that prevent the fulfillment of the obligation, without providing guilt of independent content.

References:

1. Bohdanov D.V. (2012) Osvobozhdenye ot otvet-stvennosti y ee ysklyucheniye v rossiyskom grazhdanskom prave: dys. ... kand. yuryd. nauk. Perm', 2012. - 38s.
2. Brahynskyy M.Y., Vytryanskyy V.V. Dohovornoe pravo. Knyha 1: Obshchye polozheniya [Élektronnyy resurs]. - Rezhym dostupa: sprav.-pravovaya sistema «Konsul'tantPlyus».
3. Burdyn V. (2010) Kryminal'no-pravove znachennya neperebornoyi syly [Élektronnyy resurs]. – Rezhym dostupa: <http://radnuk.info/statti/229-kruminal-pravo/15318-2011-01-23-01-15-28.html>
4. Burlaka I.V. (2015) Zobov'yazannya z vidshkoduvannya shkody, zavdanoyi bez vyny: avtoref. dys... kand. yuryd. nauk: 12.00.03. I.V. Burlaka. Kharkiv, 2015. 22 s.
5. Hadzhyev H.KH. (2003) Osnovnye kharakterystyky obstoyatel'stv nepreodolymoy syly. Yurysprudentsyya. №5.
6. Holovyn N.M. (2013) Mesto katehoryy nepreodolymoy syly v ponyatyynom apparate grazhdanskoho prava. Vestnyk Permskoho Unyversyteta. Vypusk 1 (19). 2013. [Élektronnyy resurs]. – Rezhym dostupa: // <http://www.jurvestnik.psu.ru/>
7. Zvereva Ye. (1998) Otvetstvennost predprinimatelya za narusheniye dogovornykh obyazatelstv. Pravo i ekonomika. №10. S. 12–17.;
8. Kaplunova Ye.S. (2005) Nepreodolimaya sila i smezhnyye s ney ponyatiya: Avtoref. dis. ... kand. yurid. nauk: 12.00.03. Tomsk, 25s.
9. Kartuzhanskiy L.I. (1950) Otvetstvennost za neispolneniye dogovora v sotsialisticheskom khozyaystve. Vestn. Leningr. un-ta. 1950. №4.S. 105–107;
10. Konovalov S.A. (2006) Osnovaniye grazhdansko-pravovoy otvetstvennosti: avtoref. dis. ... kand. yurid. nauk: 12.00.03. M., 2006. 246 s.
11. Krasavchikov O.A. (1966) Vozmeshcheniye vreda, prichinnogo istochnikom povyshennoy opasnosti. O. A. Krasavchikov. M. : Yurid. lit., 1966. 200 s.
12. Krimínalne pravo Ukraïni: Zagalna chastina: pídruchn. (2002). [Aleksandrov YU. V., Antipov V. Í., Volodko M. V. ta ín.; Vidp. red. YA. M Kondratêv; nauk. red. V. A. Klimenko ta M. Í. Melnik]. - K.: Pravoví dzhherela, 2002. 432 s.
13. Kudryavtsev V.N. (1960) Ob"yektivnaya storona prestupleniya. V.N. Kudryavtsev. M.: Gosyurizdat, 1960. 244 s.
14. Kuznetsova O.A. (2011) Nekotoryye problemy viny v grazhdanskom prave. Vtoroy permskiy kongress uchenykh-yuristov: materialy mezhdunar. nauch.-prakt. konf. (Perm, PGNIU, 28-29 okt. 2011 g.) otv. red. O.A. Kuznetsova. Perm, 2011. S. 140–142.

15. Kuznetsova O.A. (2012) Struktura obshchey chasti instituta grazhdansko-pravovoy otvetstvennosti. Tretiy permskiy kongress uchenykh-yuristov: materialy mezhdunar. nauch.-prakt. konf. (Perm, PGNIU, 12 okt. 2012 g.). otv. red. O.A. Kuznetsova. Perm, 2012. 286c.
16. Lomidze O., Lomidze E. (2003) Raspredeleniye neblagopriyatnykh posledstviy sluchaya mezhdu storonami dogovornogo obyazatelstva: analiz zakonodatelnykh resheniy. Khozyaystvo i pravo. №8. S. 42–53.;
17. Matveyev G.K. (1970) Osnovaniya grazhdansko-pravovoy otvetstvennosti. M.: Yurid. lit., 1970. S. 155, 162.
18. Ovsiyenko V.V. (1972) Problema vozmeshcheniya ubytkov v khozyaystvennom prave: avtoref. dis. ... d-ra yurid. nauk. Kharkov, 31 s.
19. Ogneva K.O. (2012) Isklyucheniye i osvobozhdeniye ot otvetstvennosti za narusheniye dogovora: avtoref. dis. ... kand. yurid. nauk. M., 2012. 29 s.
20. Pro zapobigannya vplivu svitovoi finansovoi krizi na rozvitok budivelnoi galuzi ta zhitlovogo budivnitstva (2009). Zakon Ukraïni vid 25.12.2008 № 800-VI. Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraïni. 2009. S. 19. St.257
21. Pro poriyadok zdiysnennya rozrakhunkiv v inozemniy valyuti (1994). Zakon Ukraïni vid 23.09.1994 r. № 185/94-VR. Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraïni. 1994. № 40. St.364.
22. Pro telekomunikatsii (2004): Zakon Ukraïni vid 18.11.2003 № 1280-IV. Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraïni. 2004. № 12. St. 155.
23. Pro torgovo-promislovi palati v Ukraïni (1998): Zakon Ukraïni vid 02.12.1997 r. № 671/97-VR. Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraïni. 1998. №13. St.52.
24. Puginskiy B.I. (1984) Grazhdansko-pravovyye sredstva v khozyaystvennoy deyatelnosti. M.: Yurid. lit., 1984. 224 s.
25. Syroyezhkina M.S. (2010) Osnovaniya osvobozhdeniya predprinimateley ot grazhdansko-pravovoy otvetstvennosti. Vestnik Mosk. un-ta. 2010. №6. S. 18–22.
26. Taktayev I.A. (2001) Usloviya grazhdansko-pravovoy otvetstvennosti. Vestn. Mosk. un-ta. Ser. 11: Pravo. 2001. №6. S. 74–85.
27. Khokhlov V.A. (1998) Grazhdansko-pravovaya otvetstvennost za narusheniye dogovora: avtoref. diss. ... d-ra yurid. nauk: Samara. 1998. 217 s.
28. Tsivilniy kodeks Ukraïni (2003): Zakon Ukraïni vid 16.01.2003 r. № 435-IV. Ofitsiyniy visnik Ukraïni. 2003. № 11. St. 461.
29. Entsiklopediya ugolovnoho prava (2005). Izdaniye professora Malinina. SPb., 2005. T. 4: Sostav prestupleniya. 798 s.
30. Yarema A.G., Rotan V.G. (2005) Problemnii pitannya u zastosuvanni Tsivilnogo i Gospodarskogo kodeksiv Ukraïni. K.: Referat, 2005. 336 s.

РОЗМЕЖУВАННЯ КАТЕГОРІЙ «ФОРС-МАЖОР» ТА «НЕПЕРЕБОРНА СИЛА» У ПОНЯТІЙНОМУ АПАРАТІ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Постановка проблеми в цілому та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. У цивільному законодавстві України терміни «непереборна сила» та «форс-мажор» зазвичай ототожнюються. Відповідно до абз. 1 ч. 1 ст. 617 Цивільного кодексу України (*Цивільний кодекс України, 2003*) (далі – ЦК України), особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили. Непереборна сила визначається у п. 1 ч. 1 ст. 263 ЦК України як надзвичайна або невідворотна за даних умов подія. Аналогічно у ст. 218 ГК України зазначається, що учасник господарських відносин відповідає за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання чи порушення

правил здійснення господарської діяльності, якщо не доведе, що ним вжито усіх залежних від нього заходів для недопущення господарського правопорушення. Отже, у ст.218 ГК України лише повторюється визначення непереборної сили, та зазначається перелік обставин, що не відносяться до непереборної сили, та які повністю співпадають з обставинами, наведеними у абз.1 ч. 1ст.617 ЦК України відносно випадку. Слід також зазначити про оригінальність підходу законодавця у частині визначення єдиною підставою звільнення учасника господарських відносин від відповідальності за порушення зобов'язання лише у разі неможливості виконання. Однак, у ст. 218 ГК України не зазначається про те, чи є причиною неможливості виконання лише дія обставин непереборної сили, або інші причини, що залежать від воли боржника. Тому, думається, через законодавчу недосконалість ст. 218 ГК України слід використовувати до господарських правовідносин загальну норму абз.1 ч. 1 ст. 617 ЦК України.

Поняття «непереборна сила» використовується також у Повітряному кодексі України (ч. 3 ст.. 105), Митному кодексі України (ч. 1 ст. 460), Кримінально-процесуальному кодексі України (п. 3 ч. 1 ст.. 138), Кодексі торговельного мореплавства (ст.. 176), Водному кодексі України (ч. 2 ст. 110) тощо. Однак, у зазначених кодифікованих актах наявне змішування поняття непереборної сили з такими поняттями як аварія, воєнні дії, надзвичайна ситуація. Вказані терміни можна віднести до обставин непереборної сили, за умови відповідності їх ознакам, що законодавчо встановлені для непереборної сили. Тому, пропонується розглядати поняття форс-мажору (непереборної сили) як міжгалузеву категорію, а норми цивільного законодавства України щодо форс-мажору (непереборної сили) використовувати у якості загальних для усіх інших галузей права (господарського, кримінального, митного, земельного, морського тощо).

У ч. 3 ст. 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» (*Закон України «Про торгово-промислові палати в Україні», 1998*) поняття «форс-мажор» та «обставини непереборної сили» зазначаються як тотожні. Зокрема, згідно ч. 2 цієї статті, форс-мажорними обставинами (обставинами непереборної сили) є надзвичайні та невідворотні обставини, що об'єктивно унеможливають виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків згідно із законодавчими та іншими нормативними актами, а саме: загроза війни, збройний конфлікт або серйозна погроза такого конфлікту, включаючи але не обмежуючись ворожими атаками, блокадами, військовим ембарго, дії іноземного ворога, загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна, дії суспільного ворога, збурення, акти тероризму, диверсії, піратства, безлади, вторгнення, блокада, революція, заколот, повстання, масові заворушення, введення комендантської години, експропріація, примусове вилучення, захоплення підприємств, реквізиція, громадська демонстрація, блокада, страйк, аварія, протиправні дії третіх осіб, пожежа, вибух, тривалі перерви в роботі транспорту, регламентовані умовами відповідних рішень та актами державних органів влади, закриття морських проток, ембарго, заборона (обмеження) експорту/імпорту тощо, а також викликані винятковими погодними умовами і стихійним лихом, а саме: епідемія, сильний шторм, циклон, ураган, торнадо, буревій, повінь, нагромадження снігу, ожеледь, град, заморозки, замерзання моря, проток, портів, перевалів, землетрус, блискавка, пожежа, посуха, просідання і зсув ґрунту, інші стихійні лиха тощо.

Слід зазначити, що у ч. 3 ст. 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» не зазначено, які саме протиправні дії третіх осіб визнаються форс-мажором. Думається, такі дії мають завдавати шкоди саме майновим інтересам суб'єктів цивільного права. Тому, пропонується визнавати підставою звільнення від відповідальності протиправні дії третіх осіб, які спрямовані на пошкодження чи знищення чужого майна.

В ст. 6 ЗУ «Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті (Закон України «Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті», 1994) не дається визначення обставини форс-мажору або приблизного їх переліку, однак вказано, що «підтвердженням форс-мажорних обставин є сертифікат Торгово-промислової палати України про форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) або іншої уповноваженої організації (органу) країни розташування сторони договору (контракту) або третьої країни відповідно до умов договор».

У ч. 2 ст. 40 ЗУ «Про телекомунікації» (Закон України «Про телекомунікації», 2004) встановлено звільнення операторів, провайдерів телекомунікацій від майнової відповідальності перед споживачами телекомунікаційних послуг за невиконання чи неналежне виконання зобов'язань з надання телекомунікаційних послуг унаслідок дії непереборної сили (землетрус, повінь, ураган тощо), викрадання чи пошкодження зловмисниками лінійних та станційних споруд, що використовуються оператором телекомунікацій, або з вини споживача у випадках, передбачених цим Законом.

Форс-мажорними обставинами для цілей Закону України «Про запобігання впливу світової фінансової кризи на розвиток будівельної галузі та житлового будівництва» (Закон України «Про запобігання впливу світової фінансової кризи на розвиток будівельної галузі та житлового будівництва», 2009) є непередбачувані та непереборні обставини, що відбуваються незалежно від волі і бажання сторін, настання яких неможливо передбачити при укладенні договору та для протидії яким сторони не можуть вжити заходів.

У листі Мініюсту від 30.05.2014 р. № 6602-0-26-14/8.1 зазначається, що сторони мають право врегулювати у договорі, який передбачений актами цивільного законодавства, свої відносини, які не врегульовані цими актами (ч. 2 ст. 6 ЦК України). За загальним правилом під "форс-мажором" розуміється виникнення надзвичайних і невідворотних обставин, у тому числі обставин непереборної сили, результатом яких є невиконання зобов'язань однією із сторін.

У п. 3.1.1 Регламенту засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) (далі - Регламент) форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) (Force Majeure) визначаються як надзвичайні та невідворотні обставини, які об'єктивно впливають на виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків за законодавчими і іншими нормативними актами, дію яких неможливо було передбачити та дія яких унеможливає їх виконання протягом певного періоду часу.

Згідно п. 3.2 Регламенту, не вважаються форс-мажорними обставинами (обставинами непереборної сили) фінансова та економічна криза, дефолт, зростання офіційного та комерційного курсів іноземної валюти до національної валюти, недодержання/порушення своїх обов'язків контрагентом боржника,

відсутність на ринку потрібних для виконання зобов'язання товарів, відсутність у боржника необхідних коштів тощо.

Переважно у законодавстві зарубіжних держав не міститься подібного переліку. Проте відповідно до судової практики з цього питання, у французькому, німецькому та англо-американському праві ніколи не визнаються такими обставинами невидача експортних або імпортних ліцензій, інфляція та інше знецінення грошей, тобто економічна неможливість виконання.

Думається, слід позитивно оцінити намагання українського законодавця встановити хоча б приблизний перелік життєвих обставин, що можуть визнаватися форс-мажором, та обставин, які такими не визнаються.

Таким чином, відповідно до положень чинного законодавства України дозволяється використовувати поняття «форс-мажор» та «непереборна сила» як синоніми.

Необхідність дослідження категорій «форс-мажор» та «непереборна сила» на рівні дисертаційного дослідження обумовлена наявністю методологічно невірних підходів до аналізу даних понять у цивільному праві України. Пов'язується зазначене насамперед із тим, що форс-мажор розглядається у цивільному праві за аналогією з іншими галузями права без врахування специфіки методу приватноправового регулювання. З цієї причини дослідники категорії непереборна сила приходять до висновків, що суперечать сутності цивільно-правового регулювання. У якості прикладу вищезазначеного, можна розглянути питання про вплив непереборної сили на склад правопорушення. Частіше за все у літературі зазначається, що непереборна сила усуває такий елемент правопорушення як вина боржника (*Зверева Е., 1998, Ломидзе О., Ломидзе Э., 2003, Овсиенко В.В., 1972*). На думку І.В. Бурлаки, непереборна сила належить до факторів спектру «винуватість/невинуватість» заподіювача, а тому непереборна сила і вина заподіювача – це поняття, що взаємно виключають одне одне (*Бурлака І.В., 2015*).

С.О. Коновалов обґрунтовує положення, відповідно до якого існування такої цивільно-правової конструкції як непереборна сила підтверджує статус принципу вини як єдиної засади цивільно-правової відповідальності. Автором зроблено висновок, що відповідальність суб'єктів підприємницької діяльності та осіб, діяльність яких пов'язана з підвищеною небезпекою, будується за принципом вини, а не заподіяння, інакше спеціальна, що виключає вину, конструкція непереборної сили втрачає свій сенс, тому що інакше в даних випадках винятком з принципу заподіяння буде принцип вини.

Непереборна сила як межа відповідальності суб'єктів підприємницької діяльності та осіб, діяльність яких пов'язана з підвищеною небезпекою, безперечно, є знак відсутності вини в поведінці зазначених суб'єктів в разі заподіяння ними шкоди (*Коновалов С.А., 2006*).

Інші автори доводять викладену вище думку до логічного кінця, відзначаючи, що при впливі на процес виконання зобов'язання обставин непереборної сили відсутня вина боржника (*Сьроежкіна М.С., 2010; Тактаев І.А., 2001*); що при розгляді спорів, пов'язаних з непереборною силою, судом фактично з'ясовується питання вини боржника (*Огнева К.О. 2012*).

Разом з тим інша група дослідників-цивілістів вважає, що легальне поняття вини «відповідає не суб'єктивній стороні правопорушення, а об'єктивній,

а саме - юридично значущій бездіяльності як формі протиправної поведінки» (Богданов Д.В., 2012; Кузнецова О.А., 2011). І тому прихильники такої позиції логічно роблять висновок про те, що непереборна сила виключає саме протиправність діяння (Богданов Д.В., 2012; Головин Н.М., 2013). Що стосується власне протиправності як елемента цивільного правопорушення, то вона може виключатися не тільки в силу відсутності факту порушення норм права, умов договору, а також за наявністю інших юридичних фактів. Існують також «такі специфічні умови, які виключають оцінку поведінки як протиправної, незважаючи на порушення суб'єктом вимог закону, договору, звичаїв, що спричинило невиконання або неналежне виконання зобов'язань. Ці обставини самі по собі відображають правомірність поведінки особи, яка лише зовні утворює протиправне діяння» (Кузнецова О.А., 2012). У ситуаціях такого роду «саме порушення суб'єктивних цивільних прав ... не носить протиправного характеру в силу неможливості виконання зобов'язання, яка виникла за обставинами, за які боржник не відповідає» (Брагинский М.И., Витрянский В.В.).

Існує ще точка зору, що непереборна сила тягне відсутність відповідальної особи. Так, на думку В.А. Хохлова поняття «непереборної сили» не протистоїть поняттю «вина», оскільки цільове призначення першої - не допустити застосування заходів відповідальності, а другий - обґрунтувати їх використання. Автор вважає, що поняття «непереборна сила» правильно виводити з можливостей і здібностей даного конкретної особи: слова законодавця «за даних умов» очевидно включають в себе і визначеність суб'єкта. Наявність вини не виключає існування обставин непереборної сили. Однак треба застосовувати або те, або інше; про непереборну силу можна говорити тільки у разі, якщо не потрібно встановлювати вину (Хохлов В.А., 1998).

На думку Г.К. Матвеева, єдиною характеристикою непереборної сили є випадковий зв'язок між подією (непереборною силою) і діяльністю відповідальної особи, крім того, вона «лежить у площині об'єктивно випадкових зв'язків між сферою діяльності заподіювача і шкодою» (Матвеев Г.К. (1970)). Отже, шкода заподіяна не фізичною і не юридичною особою, але навіщо тоді говорити про звільнення від відповідальності, якщо немає правопорушника? Якщо припустити, що даний автор помилився щодо наявності випадкового зв'язку між сферою діяльності заподіювача і шкодою, то слід зробити висновок, що, оскільки між непереборною силою і діяльністю відповідальної особи є лише випадковий зв'язок, то суд може нею знехтувати, і, отже, покласти відповідальність на відповідну особу. Вся справа в тому, що для права байдуже те, що знаходиться за межами діяльності людей, тому, безсумнівно, якщо шкідливі наслідки були викликані, наприклад природними стихійними подіями, то питання про звільнення від відповідальності навіть не має виникати, оскільки нікого звільняти. Доводи такого типу абсолютно неспроможні, і до критики зазначених теорій не варто було б звертатися, якщо б вони все ще не зустрічали підтримки в рядах вчених (Гаджиев Г.Х. 2003).

Не вдаючись до дискусії, слід зазначити, що, непереборна сила виключає саме вину боржника з огляду на виключну об'єктивність характеру непереборної сили як обставини, що звільняє від відповідальності через відсутність можливості боржника висловити своє психологічне ставлення до діяння. Водночас, не можна вести мову про виключення протиправності, оскільки формально порушення зобов'язання внаслідок дії обставин непереборної сили все ж таки відбувається.

Отже, не слід зводити питання доведення невинуватості особи виключно до встановлення об'єктивних обставин, що перешкоджають виконанню зобов'язання (*Картужанский Л.И., 1950; Пугинский Б.И. 1984*), не надаючи вині боржника самостійного змісту.

З огляду на зазначене, при вивченні проблематики непереборної сили у цивільному праві не слід використовувати лише формально-догматичні методи вивчення правових явищ, оскільки непереборна сила є міжгалузевою правовою категорією. Зокрема, про це зазначав О.О. Красавчіков, який вважає, що поняття непереборної сили є загальноправовим поняттям, яке використовується в різних галузях права на позначення однієї з підстав, що унеможливує відповідальність (*Красавчиков О.А., 1966*). Категорія «непереборна сила» відноситься до найбільш загальних правових питань, яке використовується фахівцями не лише цивільного права, а й, зокрема, у кримінальному та ін. галузях права. Так, у кримінальному праві, якщо унаслідок непереборної сили особа втратила можливість забезпечувати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою, формально особу не можна визнати неосудною, але в таких випадках можна стверджувати про відсутність діяння в кримінально-правовому значенні цього поняття (*Бурдин В., 2010*). Такий висновок заснований на тому, що зазвичай вплив непереборної сили на інтелектуально-вольову діяльність особи пропонують брати до уваги під час вирішення питання про наявність такої ознаки об'єктивної сторони складу злочину, як діяння. Діяння як ознаку об'єктивної сторони складу злочину розглядають не лише як зовнішній вираз активної чи пасивної поведінки людини, а зазначають при цьому про свідомо-вольовий характер діяння у кримінально-правовому розумінні (*Кудрявцев В.Н., 1960; Кримінальне право України: Загальна частина: підручник 2002*). Водночас існує інша більш обґрунтована наукова позиція із зазначеного питання, яка полягає у тому, що неможливість притягнення до кримінальної відповідальності особи з огляду на відсутність у неї можливості забезпечувати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою повинна пов'язуватися не з вадами діяння, а з суб'єктивними ознаками складу злочину. Адже діяння як об'єктивований вираз поведінки особи залишається діянням незалежно від того, чи задіяні були воля та свідомість особи (*Енциклопедия уголовного права, 2005*).

Відсутність теоретичного розмежування вини та протиправності діяння у структурі поняття «непереборна сила» у цивільному та кримінальному праві викликає суперечності на практиці, що призводять до вступу у суперечність із випадками відповідальності за відсутності вини, а також визнання у одному випадку відсутності вини з точки зору кримінального права та її наявності – за цивільним правом.

Зазвичай, одне й те саме правопорушення (наприклад, завдання шкоди каліцтвом чи іншим ушкодженням здоров'я) може одночасно містити склад і кримінального злочину, і цивільно-правового делікту. Тому і шкода, заподіяна у результаті подібного злочину, компенсується у порядку цивільного судочинства. Тому розуміння вини при встановленні наявності підстав для звільнення від відповідальності у цивільному та кримінальному праві має бути однаковим.

У цивільному законодавстві, за загальним правилом, вина є лише умовою, але не мірою відповідальності. Проте, законом і договором може передбачатись відповідальність боржника, який порушив зобов'язання, і у разі відсутності вини.

З іншого боку, в силу ч. 3 ст. 6 ЦК України сторони можуть обумовити звільнення боржника від відповідальності і за наявності його вини. Зокрема, ч. 4 ст. 219 ГК України надає сторонами господарського зобов'язання право встановити в договорі певні обставини, які мають надзвичайний характер та порушення зобов'язання в зв'язку з дією яких є підставою для звільнення їх від відповідальності. Слід враховувати, що тут закон надає право сторонам визначити певні обставини такими, що звільняють від відповідальності за умови, що вони мають надзвичайний характер. Але наявність ознаки надзвичайності є підставою для визнання наявності непереборної сили, що звільняє боржника від відповідальності уже в силу закону (ст. 617 ЦК України) (Ярема А.Г., Ротан В.Г., 2005). Водночас, у кримінальному законодавстві визначення поняття «непереборна сила» взагалі відсутнє, хоча й використовується на практиці.

За таких умов нагальним стає питання уніфікації поняття непереборної сили як міжгалузевого поняття (Каплунова Е.С., 2005). Однак, сформулювати універсальне для всіх галузей права визначення непереборної сили, з єдиними кваліфікуючими ознаками, без самостійного і детального дослідження даного інституту, в рамках окремої галузі права є неможливим.

Висновок. Варто підвести підсумки, з огляду на самостійне значення, яке має концепт форс-мажору (непереборної сили) для цивілістичної теорії, цивільного законодавства і правозастосовчої практики, необхідним є проведення наукового дослідження, спеціально присвяченого розгляду такої категорії як форс-мажор (непереборна сила) за цивільним законодавством України.

Непереборна сила виключає саме вину боржника з огляду на виключну об'єктивність характеру непереборної сили як обставини, що звільняє від відповідальності через відсутність можливості боржника висловити своє психологічне ставлення до діяння. Водночас, не можна вести мову про виключення протиправності, оскільки формально порушення зобов'язання внаслідок дії обставин непереборної сили все ж таки відбувається. Отже, не слід зводити питання доведення невинуватості особи виключно до встановлення об'єктивних обставин, що перешкоджають виконанню зобов'язання, не надаючи вини самостійного змісту.

Список використаних джерел:

1. Богданов Д.В. (2012) Освобождение от ответственности и ее исключение в российском гражданском праве: дис. ... канд. юрид. наук. Пермь, 2012. - 38с.
2. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга 1: Общие положения [Электронный ресурс]. - Режим доступа: справ.-правовая система «КонсультантПлюс».
3. Бурдин В. (2010) Кримінально-правове значення непереборної сили [Електронный ресурс]. – Режим доступа: <http://radnuk.info/statti/229-kruminal-pravo/15318-2011-01-23-01-15-28.html>
4. Бурлака І.В. (2015) Зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої без вини: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. І.В. Бурлака. Харків, 2015. 22 с.
5. Гаджиев Г.Х. (2003) Основные характеристики обстоятельств непреодолимой силы. Юриспруденция. №5.
6. Головин Н.М. (2013) Место категории непреодолимой силы в понятийном аппарате гражданского права. *Вестник Пермского Университета. Выпуск 1 (19). 2013.* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // <http://www.jurvestnik.psu.ru/>
7. Зверева Е. (1998) Ответственность предпринимателя за нарушение договорных обязательств. *Право и экономика.* №10. С. 12–17.;

8. Каплунова Е.С. (2005) Непреодолимая сила и смежные с ней понятия: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Томск, 25с.
9. Картужанский Л.И. (1950) Ответственность за неисполнение договора в социалистическом хозяйстве. Вестн. Ленингр. ун-та. 1950. №4.С. 105–107;
10. Коновалов С.А. (2006) Основание гражданско-правовой ответственности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 2006. 246 с.
11. Красавчиков О.А. (1966) Возмещение вреда, причинённого источником повышенной опасности. О. А. Красавчиков. М. : Юрид. лит., 1966. 200 с.
12. Кримінальне право України: Загальна частина: підручн. (2002). [Александров Ю. В., Антипов В. І., Володько М. В. та ін.; Відп. ред. Я. М Кондратьев; наук. ред. В. А. Клименко та М. І. Мельник]. - К.: Правові джерела, 2002. 432 с.
13. Кудрявцев В.Н. (1960) Объективная сторона преступления. В.Н. Кудрявцев. М.: Госюриздат, 1960. 244 с.
14. Кузнецова О.А. (2011) Некоторые проблемы вины в гражданском праве. Второй пермский конгресс ученых-юристов: материалы междунар. науч.-практ. конф. (Пермь, ПГНИУ, 28-29 окт. 2011 г.) отв. ред. О.А. Кузнецова. Пермь, 2011. С. 140–142.
15. Кузнецова О.А. (2012) Структура общей части института гражданско-правовой ответственности. Третий пермский конгресс ученых-юристов: материалы междунар. науч.-практ. конф. (Пермь, ПГНИУ, 12 окт. 2012 г.). отв. ред. О.А. Кузнецова. Пермь, 2012. 286с.
16. Ломидзе О., Ломидзе Э. (2003) Распределение неблагоприятных последствий случая между сторонами договорного обязательства: анализ законодательных решений. *Хозяйство и право. №8*. С. 42–53.;
17. Матвеев Г.К. (1970) Основания гражданско-правовой ответственности. М.: Юрид. лит., 1970. С. 155, 162.
18. Овсиенко В.В. (1972) Проблема возмещения убытков в хозяйственном праве: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харьков, 31 с.
19. Огнева К.О. (2012) Исключение и освобождение от ответственности за нарушение договора: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 2012. 29 с.
20. Про запобігання впливу світової фінансової кризи на розвиток будівельної галузі та житлового будівництва (2009). Закон України від 25.12.2008 № 800-VI. Відомості Верховної Ради України. 2009. С. 19. Ст.257
21. Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті (1994). Закон України від 23.09.1994 р. № 185/94-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 40. Ст.364.
22. Про телекомунікації (2004): Закон України від 18.11.2003 № 1280-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 12. Ст. 155.
23. Про торгово-промислові палати в Україні (1998): Закон України від 02.12.1997 р. № 671/97-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1998. №13. Ст.52.
24. Пугинский Б.И. (1984) Гражданско-правовые средства в хозяйственной деятельности. М.: Юрид. лит., 1984. 224 с.
25. Сыроежкина М.С. (2010) Основания освобождения предпринимателей от гражданско-правовой ответственности. *Вестник Моск. ун-та*. 2010. №6. С. 18–22.
26. Тактаев И.А. (2001) Условия гражданско-правовой ответственности. Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11: Право. 2001. №6. С. 74–85.
27. Хохлов В.А. (1998) Гражданско-правовая ответственность за нарушение договора: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук: Самара. 1998. 217 с.
28. Цивільний кодекс України (2003): Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Офіційний вісник України. 2003. № 11. Ст. 461.
29. Энциклопедия уголовного права (2005). Издание профессора Малинина. СПб., 2005. Т. 4: Состав преступления. 798 с.
30. Ярема А.Г., Ротан В.Г. (2005) Проблемні питання у застосуванні Цивільного і Господарського кодексів України. К.: Реферат, 2005. 336 с.